

ТЕКСТОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КИЇВСЬКОГО СПИСКУ РУКОПISУ “ПОДОРОЖ ПАТРІАРХА МАКАРІЯ”

Рукопис “Подорож патріарха Макарія Антіохійського” є найважливішим арабомовним історичним джерелом з історії Східної Європи XVII століття і найвидатнішою пам’яткою арабо-християнської літератури османської епохи. Текст являє собою детальний щоденник подорожніх нотаток сирійського православного архідиякона Павла Алепського (бл. 1627–1669), сина Антіохійського патріарха Макарія III (бл. 1600–1672), і містить цінні відомості про їхню подорож до Москви 1652–1659 рр. через території Малої Азії, Дунайських князівств та України.

Оригінал рукопису втрачений, і текст існує у кількох списках, найвідомішими з яких є: паризький (Національна бібліотека Франції) – найстаріша (кінець XVII ст.) і найповніша (622 стор.) редакція; лондонський список Британського музею (1765 р.); петербурзький список 1699 р. (Інститут східних рукописів РАН). Існує також скорочена (140 стор.) редакція рукопису XVIII ст., яка зберігається в особовому архіві професора О. Пріцака в НаУКМА (ф. № 10, оп. 1, спр. 1781) і наразі досліджується нами в межах міжнародного академічного проекту з видання повного критичного тексту діаріуша Павла Алепського.

За результатами звірки чотирьох зазначених рукописних списків нами було виявлено, що київський список походить від петербурзького, враховуючи характер різничитань та структурні особливості текстів (детальніше див. [Петрова 2014]). На жаль, через втрату першої та останньої сторінок київського рукопису немає можливості встановити його походження та точне датування.

Головна особливість київського рукопису, яка відрізняє його від решти списків, полягає не лише у “резюмуванні” переписувачами авторського тексту Павла Алепського, через що він виявився значно коротшим (менше 1/6 від обсягу оригіналу), а й у багатьох структурних перетвореннях, яких зазнав вихідний текст. На відміну від розширених рукописів “Подорожі”, де більшість різничитань стосуються орфографії, скорочений список внаслідок

цілеспрямованої діяльності упорядників зазнав вагомих структурних і стилістичних трансформацій – настільки, що в ньому дуже мало фрагментів, які б повністю збігалися з розширеними редакціями.

Крім того, свідомі редакторські правки значною мірою вплинули на мову київського списку, яка виявилася більш “діалектизованою” порівняно з християнською середньоарабською мовою (Christian Middle Arabic) Павла Алепського. Остання являє собою специфічний варіант арабського письмового койне, який використовувався протягом століть у християнській рукописній традиції (детальніше див. [Петрова 2015]).

Київський список, який є пізнішою редакцією, являє собою окремих етап в історії тексту щоденника Павла Алепського. Для нас він становить інтерес як зразок творчого підходу до тексту його переписувачів. Укладачі скороченої редакції дуже вільно поводитися з вихідним текстом, вносячи зміни навіть у такі передані майже без скорочень фрагменти, як лист царя Олексія Михайловича патріарху Макарію.

Подекуди київський список містить невеликі фрагменти, які відсутні в розширених списках. Вперше на це вказав А. Ю. Кримський у передмові до опису частини рукопису, здійсненого його учнем А. Олесницьким [О неизследованном..., 12]. Це дало підставу деяким авторам вважати, що у скороченому рукописі можна знайти відомості, які начебто доповнюють інші редакції або заповнюють деякі лакуни. За нашими спостереженнями, подібні фрагменти можна поділити на дві категорії:

а) редакторські стилістичні перефразування. Резюмування тексту та його вільна інтерпретація подекуди призвели до викривлення фактів (наприклад, у розповіді про зміну патріархом Ніконом клубука переписувач зазначив, що той, заручившись підтримкою Макарія, отримав у царя дозвіл змінити попередній головний убір на чорний клубук, а не на білий, як у решті рукописів);

б) нечисленні додаткові вставки переписувачів, які базуються, очевидно, на певних фонових знаннях і подекуди мають на меті дати пояснення для читача. У цьому випадку додаткові вставки дають цікавий матеріал для спостережень. Вкажемо на деякі приклади. Згідно з розширеними рукописами, Павло Алепський при

описі українських жінок вжив слово *مزينات* “нарядні”, тоді як у вільній інтерпретації переписувача зустрічається додатковий прикметник *حسنات* “гарні” (це повторюється двічі (с. 55, 56), наче він акцентує на цьому увагу). У фрагменті про Україну на с. 51 київського списку знаходимо додаткову фразу *وسوف نعرف جنابكم ماذا صار* “Що було далі – ми Вам розповімо” (ввічливе звертання до однієї особи), котра адресована, вочевидь, замовнику рукописної редакції. Додаткова вставка переписувача на с. 84 містить важливе свідчення про датування рукопису. Аби зорієнтувати читача, він дає вказівку на рік у фрагменті про історію Івана Грозного: *فجاوا اجداد اجداده في بحر اوکيانوس من نحو سبعماية سنة في سنة ٩٥٠ مسيحيه الي هذه البلاد* “Предки його предків прибули до цієї країни по морю-океану близько 700 років тому, в 95 році від Різдва Христового”. Очевидно, мається на увазі не 95-й, а 1095 рік – адже переписувач мав вказати на свій час (у такому випадку, це має бути кінець XVIII століття).

Подібні редакторські вставки, які не мають паралелей в інших списках, не належать самому автору (Павлу Алепському), тому не можна сказати, що вони заповнюють якісь лакуни в його тексті. Скоріше, вони відображають переосмислення тексту пізнішими переписувачами.

У лінгвістичному відношенні київський список “Подорожі патріарха Макарія” містить не менш цікавий для дослідників матеріал. Як відомо, Павло Алепський намагався писати літературною мовою, хоча й не володів нею достатньою мірою і орієнтувався на норму, яка склалася в арабо-християнській духовній літературі тієї епохи [Крачковский 1957, 266–267], і тому мову його щоденника можна визначити як літературну, яка зазнала значного впливу середньоарабської мови [Пумпян 1981, 18]. Внаслідок цілеспрямованих редакторських змін переписувачів, які обійшлися дуже вільно з текстом протографу, мова створеної ними редакції виявилася ближчою до діалектного мовлення порівняно із середньоарабською Павла Алепського.

Варіативність форм в арабо-християнських рукописах значно залежала від рівня освіти автора / переписувача та середовища, для якого створювався текст, а також, не останньою мірою, особистих уподобань авторів або переписувачів, і навіть психологічних чинників (зокрема, сам Павло Алепський часто переходив на

більш розмовні форми при емоційному викладі). У випадку зі скороченою редакцією (київським списком) рукопису помітно, що вона була підготовлена непрофесійними переписувачами з низьким рівнем грамотності. На це вказують як їхні почерки, так і численні мовні викривлення, які є наслідком переробки тексту. Як відомо, дуже часто за змінами рукописного тексту стоїть намагання переписувача осмислити незрозумілі для нього місця і модифікувати складне у легке і незнайоме у знайоме [Лихачев 2001, 81], тобто адаптувати текст для сучасного йому читача. Ця тенденція дуже помітна на матеріалі тексту київського списку “Подорожі патріарха Макарія”, оскільки свідомі правки переписувачів, спрямовані на “спрощення” тексту, відобразилися як на структурі арабської мови, так і на стилістиці тексту і лексиці.

Розглянемо характерні лінгвістичні особливості київського списку, виходячи з порівняння його тексту з протографом – петербурзьким рукописом *B 1230* (далі – SP). Слід зазначити, що загальні характеристики, властиві арабо-християнській рукописній традиції, спостерігаються і в цьому тексті. Разом із тим, можна виділити деякі специфічні тенденції, притаманні київському списку, які відрізняють його від розширених рукописів “Подорожі патріарха Макарія”:

1) на рівні орфографії:

– застосування подекуди фонетичного принципу, в т. ч. у вокалічній системі: اختفا “він зник” (SP اختفى لهو, “йому” (SP له) وابتدا, “і він почав” (SP وابتدا);

– часте опускання графічного аліфа у дієслівних формах множини (для розширених списків це явище загалом не характерне): اهدو لنا “нам подарували”;

– написання закінчення ж. р. (*mā’ марбута*) подекуди через аліф: الشموع الغزيرا “багато свічок”;

– часте написання *mā’ марбута* в іменних формах через звичайну літеру *mā’* (зокрема, це характерне для першого члена status constructus): قطع خبز “шматок хліба”, هيبت اليك “авторитет господаря”, مسيرت ثلاث ايام “триденний шлях”, مدينه كيوف “місто Київ”, خمس جمع “п’ять тижнів”;

– навпаки, літера *mā’* в дієсловах минулого часу подекуди передається через *mā’ марбута* (зокрема, у формі III особи ж. р.

однини, оскільки ці два закінчення є омофонічними): وفقدة “і втра-
тили”, فتجددة “поновилися”; у деяких виразах можна спостерігати
обидва варіанти одразу: وكل وفة لها دقت “дев’ять годин”, تسعت ساعة
“для кожного часу існує особливий вид дзвону”;

– коли іменнику передую коротка діалектна форма вказівного
займенника *ha-*, з’являється комбінація هل (*ha-* + артикль): هل حال
“ця ситуація”, هل بلاد “ця країна”, ايش هل امة المباركه “який благосло-
венний народ!”. Ця риса властива письмовим пам’яткам сирій-
ського та палестинського походження [Лебедев 1977, 61]. За
аналогією з цією формою один раз у рукопису зустрічається по-
дібна передача прийменника *bi-*: بل سربي “сербською мовою”
(SP بالسربي);

– часте написання зайвого аліфа після сполучника *wa-* (واهذا “і
цей”, واجبال “і гори”), а також на початку слів за моделлю *fi’āl /*
fu’āl: اشباط “лютий”, رجال “чоловіки”;

– подекуди – опускання однієї з двох літер *uā’* у словоформах
множини ч. р. відносних прикметників: المسيحين الارثوذكسين “право-
славні християни”;

– закінчення ان іноді передається як طريقاً¹: “дві дороги”, شجعاً
“сміливі”;

– у написанні іншомовних імен і екзотизмів зустрічається
багато помилок: زينوئوس “Зиновій” (SP زيونيوس), ابوالو “Іоану”¹
(SP ابوانو), بوتيليا “Путивль” (SP بوتيليا). Це явище свідчить про те,
що подібні іншомовні назви не були відомими пересічному меш-
канцю Близького Сходу османського періоду;

2) на рівні морфології:

– іменні словозмінні суфікси множини (*-ūn*) і двоїни (*-ān*) час-
то замінюються на стандартні для койне варіанти *-īn* та *-ēn* від-
повідно. Особливо ця трансформація помітна на прикладі
десятичків числівників:

Протограф (SP)	Київський список	Переклад
كنا صاعدون	كنا صاعدين	“ми піднімалися”
وفي باب الملك سبعون ترجمان	وفي باب الملك سبعين	“при царських воротах є 70 [перекладачів]”

¹ Титул молдавських господарів, який походить від імені діда воєво-
ди Драгоша – легендарного засновника Молдавського князівства.

وحولها ستون قلعة	وحولها ستين قلعة	“навколо неї 60 фортець”

– у багатьох випадках використано й інші форми числівників, характерні для діалектного мовлення:

Протограф (SP)	Київський список	Переклад
اثنان	اثنين	“два”
اثنان	ثنتين	“дві”
فهذه الاربعون يوماً	فهذه الاربعين يوم	“ці сорок днів”

– набагато частіше, ніж в інших списках, зустрічається форма імперфекта дієслова з діалектним преформативом *b-*:

Протограф (SP)	Київський список	Переклад
كانوا يفعلوا الصيادون	بيفعلوا الصيادين	“рибалки роблять”
الذي يشرموا انفه	الذي يبشرم انفه	“той, кому розрізають носа”
ما احداً يرفع	ما احداً بيرفع	“ніхто не піднімає”

– форма IV породи часто замінюється формами I / II порід або іншими лексичними засобами:

Протограф (SP)	Київський список	Переклад
اقلع بنا المركب	قلع بنا المركب	“наш корабель відчалив”
واسكنها لهؤلاء التطر	وسكنها لهؤلاء التطر	“і заселив її татарами”
فابطلوا عنها	فبطلوا عنها	“від цього відмовилися”

3) у галузі синтаксису:

– деякі класичні граматичні структури зазнали модифікації згідно з нормою койне:

Протограф (SP)	Київський список	Переклад
وجميعهم مكشوفات الوجوه	وجميعهم مكشوفين الوجوه	“всі вони [жінки] з відкритими обличчями”
في زمان ابي هذا الملك	في زمان ابو هذا الملك	“при батькові нинішнього царя”

– частіше, ніж у розширених рукописах, використано форму відносного займенника الذي як універсальну, без урахування роду й числа: *الطواوير الذي كانوا عملوها*, “вона була заручницею”, *الذي رهيته*, “табір, який вони влаштували”, *الذي في الاحراش*, “багато птахів у лісах”. Ця риса зафіксована також у пам’ятках єменським

діалектом [Лебедев 1977, 61]. Форма відносного займенника *illī*, властива діалектам Машрика, не зустрічається у списках рукопису Павла Алепського, на відміну від багатьох інших рис сучасного сирійського діалекту;

– у київському рукопису часто спостерігається порушення граматичних правил узгодження: *اعظم مما كان يفعلونه عباد الاصنام*: “[вони поводитися] гірше, ніж ідолівірці” (допоміжне і основне дієслово не узгоджені в числі); *وغيرهم الذين ليس من بيت الملك*: “та інші, котрі не з царського дому” (дієслово *ليس* мало б бути у формі множини); *تاريخ الرومي الجديد*: “нова грецька історія” (іменник мав би бути з артиклем). У деяких випадках помилки переписувачів непросто відрізнити від специфічних типів узгодження, адже, наприклад, атрибутивна конструкція на кшталт *بحر الأسود* “Чорне море” часто зустрічається і в розширених списках;

4) у лексичі і стилістиці. Модифікації цього типу є чи не найцікавішими у київському рукопису. Увагу привертають численні лексичні трансформації, свідомо зроблені переписувачами для “спрощення” тексту в тих місцях, які, на їхню думку, могли важко сприйматися читачем (це стосується такою ж мірою, очевидно, і самих виконавців роботи). Зокрема, аналізуючи лексичні заміни в київському рукопису, можна зробити такі спостереження:

– укладачі редакції підбирали більш зрозумілий для читача варіант, замінюючи класичну лексику іншими еквівалентами: *صباح* (SP *ضحوة*) “ранок”, *يقبل اعترافه جيدا* (SP *يستعرفه*) “добре сповідує його”, *منتصبون على اقدامهم*, “у лахмітті”, *بتياب حقيقه مزدراه* (SP *بتياب رثه*), “стоять на ногах”, *امر ضروري* (SP *منصبون على قصب ارجلهم*) “якщо трапиться щось важливе”;

– для деяких виразів із певних причин було віднайдено варіант, ближчий до діалектної норми: *قديسين نسوه* (SP *قديسات*) “святі жони [мироносиці]”, *قدامك* (SP *امامك*) “перед тобою”, *رجت الارض* (SP *ترعزت الارض*) “земля тряслася”;

– переписувачі намагалися скоротити деякі фрази, не порушуючи головної думки: *زهينا حواجينا* “ми приготували свої речі” (SP *شرعنا في تزهب حوايج السفر*) “ми почали готувати речі в дорогу”, *ونظرنا منهم امور ديانه* (SP *ديانتهم زايده*) “їхня побожність надзвичайна” (SP *بتحير اتصل*) “ми бачили у них прояви побожності, які вражають”, *اتفق برد شديد وضباب* (SP *النشتي*) “настав холод”, *كان يوهب خلعا* (SP *خلع*) “подарував одяг”;

“якби були наявні цілі вози клобуків, вони були б розпродані у той день за дуже високою ціною” (SP لو يتفق في هذا المحل مع احدا من رهبان الجبل المقدس اقبال ولواطي لكان باعهم “якби тут у когось із монахів Святої Гори виявилися вози клобуків і камилавок, він розпродав би їх за найвищою ціною”);

– переписувачі замінили або опустили цілу низку іншомовних слів та екзотизмів, які позначають реалії інших країн: سلحدار “зброносець” (SP سلجار “служарь”), شيخه “його шейх” (SP خواجه “його ходжа”), ترجمان “перекладач” (SP باريفوجيکوس рос. “переводчик”). Особливо це помітно в тих випадках, коли автор дублював термін двома мовами і переписувачі залишили лише загальновідомий варіант: يوزباشي “юзбаши”² (SP صوتنيکس اي يوزباشي “сотник, тобто юзбаши”), الشوباصي “субаші” (SP العرماش اي الصوباشي “армаш, тобто субаші”).

Свідоме опускання переписувачами незрозумілих іншомовних слів у цілому було характерне для різних рукописних традицій, особливо якщо такі пропуски не ставали перепоною осмисленому читанню [Лихачев 2001, 87]. Цей метод стилістичного спрощення тексту широко використовувався укладачами скороченої редакції “Подорожі патріарха Макарія”, оскільки, як ми вже зазначили, іншомовна лексика становила для них певні труднощі. Подекуди переписувачі намагалися “арабізувати” європейські екзотизми, як у випадку зі словом слов’янського походження سلجار “служарь” (боярський чин у Молдавії), яке було скрізь замінено на зрозумілий близькосхідному читачу термін سلحدار “зброносець”. Через це свого часу припустився помилки А. Ю. Кримський, який зв’язав за київським рукописом російський переклад “Подорожі патріарха Макарія”, здійснений Г. Муркосом, і критикував останнього за начебто невірно підібраний варіант перекладу слова سلحدار як “служарь” [О неизследованном..., II].

Експерименти переписувачів із заміною іншомовних слів арабськими не скрізь виявилися вдалими. Це можна продемонструвати на прикладі виразу الفودفودس اصحاب الیامشیکیه “ямщики, власники підвод”, де Павло Алепський використав дві російських лексеми. Слово الفودفودس “підводи” зустрічається в розширеній версії щоденника багато разів, але переписувач, очевидно,

² Тур. yüzbaşı (букв. “сотенний голова”).

не впізнавши або не зрозумівши його в цьому контексті, перефразував цей вираз як *الويوضه و اكابر البلد* “воєвода і вельможі міста” (очевидно, слово *اصحاب* “власники” в його сприйнятті вказувало на якийсь високий чин).

У київському рукопису як пізнішому порівняно з рештою списків можна помітити тенденцію до написання власних імен та деяких лексем ближче до їхньої сучасної орфографічної норми: *داود* “Давид”, *كاترين* “Катерина”, *نقولا* “Микола”, *ارميا* “Єремія”, *الانكليز* “англійці”, *انكشارية* “яничари” (у решті списків *داوود*, *كاترينا*, *انكلاز*, *اراميا*, *نيكولا*, *ينكجارية* відповідно). Ці варіанти використовуються у київському списку систематично, отже, їх не можна вважати помилкою переписувача.

Варто зазначити, що в багатьох випадках правки переписувачів, спрямовані на стилістичне “спрощення” тексту, виявилися вельми доречними з точки зору класичної граматики. Таким чином переписувачі, які прагнули уникати надто “книжкових” зворотів, усунули низку гіперкорекцій, якими багаті інші списки рукопису Павла Алепського: *قبل تاريخه بستتان* (SP) “два роки тому”, *يتفاخرون بذلك قائلين* (SP) “вони хваляться цим, кажучи”, *كان يعرفه وهو مطراناً* (SP) “він знав його, коли той був ще митрополитом”.

Разом із тим у київському списку подекуди зустрічаються приклади коригування тексту в бік класичної норми як на рівні орфографії, так і граматики: *كثرة* (SP) “численність”, *لا يعدون* “недовго”, *وقتاً يسيراً* (SP) “вони не рахують”, *ما يعدوا* (SP) “вони входять”. Загалом, як і в інших текстах, створених середньоарабською християнською мовою, часто класична і діалектна норми перетинаються у межах словосполучення (пор.: “змішана” форма у київському рукописі *عمالين يعتمدون* “вони приймають хрещення” vs. діалектна конструкція *عمالين بيعمدوهم* “їх хрестять” у решті списків).

Варіативність і непередбаченість граматичних форм і орфографічних варіантів є характерною особливістю рукописних текстів середньоарабською мовою. Завданням дослідника є виявити, наскільки це можливо, чинники, які стоять за вибором тих чи інших форм. Як відомо, найкращий переписувач – той, хто переписує

механічно, тоді як напівписьменний переписувач, який намагається осмислити текст і виправляє його, породжує “найбільш підступні помилки” і є “ворогом текстолога” [Лихачев 2001, 81–82]. З іншого боку, свідомі зміни належать переписувачу більш високого рівня і становлять особливий інтерес для історії тексту [Лихачев 2001, 88].

З вищенаведених прикладів різних типів трансформацій у тексті можна побачити, наскільки київський список “Подорожі патріарха Макарія” відрізняється від розширеної версії. Свого часу А. Ю. Кримський вказав на можливість використання придбаної ним скороченої редакції для критики тексту “Подорожі патріарха Макарія” [О неизследованном..., 12]. Однак, як свідчать результати нашого дослідження, київський рукопис, з огляду на численні структурні, лексичні та стилістичні зміни, внесені в текст, є цілковито окремою редакцією, яка значно відрізняється від авторського тексту Павла Алепського. Тому наразі ми готуємо її до друку окремим виданням. У контексті всієї рукописної традиції цієї видатної пам’ятки арабо-християнської літератури київський список має особливе значення як зразок творчої редакторської переробки тексту для певної категорії читачів. Рукопис являє собою приклад переосмислення і реструктуризації тексту замість простого опущення другорядних сюжетів.

Як відомо, тексти середньоарабською мовою (як-от казки “Тисячі й однієї ночі”) у пізніших редакціях коригувалися, як правило, в бік класичної норми [Holes 1995, 75], і переписувачі найчастіше мали схильність орієнтуватися на класичні правила [den Heijer 2012, 13]. Цього не можна сказати про текст київського списку “Подорожі патріарха Макарія”, в якому чітко простежується типова для койне тенденція до стилістичного “спрощення” та стандартизації найбільш поширених форм усного мовлення. У цьому полягає унікальність тексту київського рукопису для подальшого лінгвістичного дослідження.

РУКОПИСНІ ДЖЕРЕЛА

НБ НаУКМА, особовий архів проф. Омеляна Пріцака. Рукопис *Ріхлят Макаріус*. Ф. 10, оп. 1, справа № 1781.

Институт восточных рукописей РАН. Рукопись *B 1230*.

ЛІТЕРАТУРА

Крачковский И. Ю. Описание путешествия Макария Антиохийского как памятник арабской географической литературы и как источник для истории России в XVII в. // **Избранные сочинения. Т. IV. Арабская географическая литература.** Москва – Ленинград, 1957.

Лебедев В. В. Поздний среднеарабский язык (XIII–XVIII вв.). Москва, 1977.

Лихачев Д. С. Текстология на материале русской литературы X–XVII веков. Санкт-Петербург, 2001.

О неизследованном, старейшем списке путешествия Антиохийского патриарха Макария 1654 года (*описание А. А. Олесницкого, предварительное замечание от А. Е. Крымского*) // **Материалы для выяснения церковной и литературной деятельности Антиохийского патриарха Макария XVII века и описателя его путешествий на Русь – архидиакона Павла Алеппского. Из “Древностей Восточных” (Труды Восточной Комиссии Императорского Московского Археологического Общества).** Москва, 1912.

Петрова Ю. І. Мовні особливості арабо-християнської літератури османської епохи // **Східний світ**, 2015, № 3.

Петрова Ю. І. Список “Подорожі патріарха Макарія” з архіву О. Прицака та його місце у рукописній традиції пам’ятки // **Тези доповідей Міжнародної наукової конференції “XVIII сходознавчі читання А. Кримського”.** Київ, 2014.

Пумпян Г. З. Диалектизмы в путешествии патриарха Макария Антиохийского. Автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22. Ленинград, 1981.

den Heijer J. Introduction: Middle and Mixed Arabic, a New Trend in Arabic Studies // **Middle Arabic and Mixed Arabic: Diachrony and Synchrony** / Ed. by L. Zack and A. Schippers. Leiden: Brill, 2012.

Holes C. **Modern Arabic: Structures, Functions and Varieties.** New York, 1995.